

Святлана Тарасава

Гродна

**“Не змоўк раней я і не змоўкну...”:
мастацкае асэнсаванне тэмы рэпрэсій у паэмах
беларускіх паэтаў**

За мітуслівым бегам дзён і падзей, на якія так багата наша неспакойная сучаснасць, засталася незаўважанай адна з сумных датаў нашай нацыянальнай гісторыі – 75 год ад разгару масавых рэпрэсій і тэрору. Гісторыкі канстатуюць, што на 1937–38-ыя гады прыпадае самая большая колькасць арыштаваных і знішчаных асобаў. Яны былі такімі рознымі гэтыя людзі па сваім лёсе, па сацыяльным статусе, і было сярод іх шмат тых, хто імкнуўся сваім мастацкім словам гарманізаваць гэты складаны і супярэчлівы свет. Як вядома, 75 год таму быў расстраляны Максім Гарэцкі, арыштаваны Язэп Лёсік, Леопольд Родзевіч, і гэты сумны спіс можна працягваць і працягваць.

Магчыма таму, што назаўсёды ці на доўгія гады з літаратуры была выключана ці не самая яе яркая творчая частка, тэма рэпрэсій так рэдка ўсплывала ў мастацкай творчасці. Да гэтай прычыны дадавалася і шмат іншых, якія рабілі названую тэму “*persona non grata*” ў літаратуры. І толькі канец XX стагоддзя даў магчымасць выказаць набалеелае тым, хто выжыў, даў магчымасць успомніць тых, хто не дажыў. Успаміны Ларысы Геніюш, дзённікі Барыса Мікуліча, аповесці Сяргея Грахоўскага, Васіля Хомчанкі, Паўла Пруднікава змаглі вярнуць хаця б частку той забытай і прыхаванай найтрагічнай старонкі нацыянальнай гісторыі.

Не ў меншай меры, чым у праявічых творах, даюць адлюстраванне рэпрэсіўнай палітыкі сталінізму і яе наступстваў творы сучасных беларускіх аўтараў паэмнага жанру. Даследчыкі літаратуры канстатуюць, што *...ў ранейшыя перыяды мастакі слова выходзілі на*

гэту праблему – часцей іншасказальна, праз падтэкст, а дзе і адкрыта яна гучала ў творах савецкага часу (напрыклад, тэма вынішчэння “нацдэмаўскіх” пісьменнікаў – “Маналог” (1965) А. Куляшова, раскулачвання – “Маўчанне травы” (1974–1978) В. Зуёнка¹).

Можна меркаваць, што, магчыма, гэты творчы вопыт і прыдаўся беларускаму паэту Алесю Бачылу, аднаму з тых аўтараў, хто непасрэдна працягнуў мастацкае асэнсаванне трагічных наступстваў сталінскай сістэмы на лёс чалавека і цэлага народа. У 1978–1983 гадах. пісьменнік стварае сваю паэму з красамоўна балючай назвай “Паэма тугі”. *Паэт не мог не напісаць гэты твор аб важных падзеях у жыцці вёскі канца 20-х – пачатку 30-х гадоў, бо тое, што адбывалася тады, паўплывала на лёс родных яму людзей і глыбока запала яму ў яго юнацкую памяць*, – так згадвае пра задуму твора ва ўступным слове да паэмы пісьменнік А. Русецкі. Паэма ўбачыла свет толькі ў 1987 годзе на старонках часопіса “Польмя”.

Твор А. Бачылы кранае дакладнасцю ўзнаўлення жыццёвага матэрыялу. Адчуваецца, некалі перажытае і ўбачанае запамнілася да драбніц, глыбока ўзрушыла яго душу, прымусіла задумацца над значнымі праблемамі часу. Канкрэтна жыццёвае аўтар умела пераплаўляе ў агульназнакавае, агульначалавечае. Матыў віны і пакарання, задзены ў пачатку твора, праходзіць скрозь увесь яго сюжэт:

О колькі ж ты, жыццё, камення
На сэрцы ўскласці мне змагло:
Камення – доўгага цяпення,
Камення – нізкага падзення,
Камення, што масціла зло.
Прыбраць яго б, спытаць за беды
Адказу ў роспачы гадоў –
Але ж...няма ўжо ні тых сведак,
Ні суддзяў тых, ні тых судоў...²

Па-свойму пашыраючы абсягі жыццёвай рэчаіснасці, далучыліся да вяртання балючай памяці іншыя пісьменнікі, тыя, што самі прайшлі сталінскія лагеры, сталі сведкамі небывалага дыктату над асобай чалавека. У творчасці паэтаў-лагернікаў – С. Грахоўскага, П. Пруднікава – загучала тэма зняволення, якая моцна пераплецена з праблемай

¹ *Сучасны літаратурны працэс: тэндэнцыі і праблемы развіцця*: дапаможнік / І. М. Гоўзіч, Т. К. Грамадчанка, А. С. Гурская і інш.; пад агул. рэд. Т. К. Грамадчанкі, Мінск 2010, с. 33.

² А. Бачыла, *Паэма тугі*, “Польмя” 1987, № 6, с. 139.

выкрыцця сталінізму, таталітарнай сістэмы. Аўтабіяграфічнымі рысамі пазначаны паэмы С. Грахоўскага “Балючая памяць”, П. Пруднікава “Таймыр”, “Кожны другі” і інш. Творы названых аўтараў пазначаны тэматычнай і праблемнай роднасцю, але *стыльова-мастацкая адметнасць у кожнага з іх свая, адпаведная самабытнасці асобы, характару, тэмпераменту і шмат якім іншым адзнакам іх непаўторнага светаадчування*³.

Так, П. Пруднікаў яшчэ з часу канца 50-х гадоў выношваў задуму апісаць тэма падзеі, сведкам якіх ён быў. Тады ж ён і пачаў рабіць першыя запісы, але рэалізаваць сваю задуму пісьменніку ўдалося толькі ў 80-я гды. Яго першая паэма “Таймыр”, над якой паэт працаваў у канцы 70 – пачатку 80-х гадоў, упершыню была надрукавана ў 1988 годзе ў часопісе “Польмя”. Пазней была ўключана аўтарам ў паэтычны зборнік “Познія ягады” (1990). Твор П. Пруднікава выразана зарыентаваны на асабістае, перажытае, пабудаваны ў форме падарожжа-ўспаміну, балючага і незагойнага. Адсюль захаванне ў паэме дакладных геаграфічных назваў тых мясцін, дзе прыйшлося адбываць пакаранне паэту: Нарыльск, Дудзінка, Талнах і інш. На падзеі свайго мінулага жыцця аўтар аглядаецца ўжо з дастаткова аддаленай адлегласці, таму прысутнічае ў творы і сучаснасць, тая, што ўбачылася паэту праз шмат гадоў. З дастатковай доля абурэння гаворыць паэт пра забытыя магілы, пабудаваныя на былых могілках скверы і будынкі:

У іх целе – пакуты людзей,
 У іх лоне – бясконцыя смерці.
 Гэта помнікі даўняй бядзе,
 Тым, што й сёння трывожаць нам сэрца⁴.

У паэме пераважае лірычная, спавядальная плынь, голас паэта гучыць надрыўна, часта абурана і гнеўна.

Яшчэ раз паэт звернецца да пакутлівай памяці пра перажытае ў сваёй апошняй вялікай паэме “Кожны другі”, напісанай у 1989–90-х гадах. Гэты твор у большай ступені апавядальны, чым папярэдні. Паэма складаецца з асобных частак – гісторый пра тых, з кім пісьменніка звёў трагічны лёс, хто стаў ахвярай сістэмы. Памяць узнавіла падра-

³ Тамсама, с. 29.

⁴ П. Пруднікаў, *Таймыр*, (у:) П. Пруднікаў, *Познія ягады*. Вершы, паэмы, Мінск 1990, с. 131.

бязнасці лагернага жыцця, умовы, у якіх жылі зняволеныя, умовы рабскай працы, асобныя людскія трагедыі. П. Пруднікаў сам вызначыў жанр твора як паэма-аповесць. У той жа час пачатак і канец твора – гэта кранальныя па сваёй шчырасці лірычныя адступленні. Не ў меншай меры асоба аўтара-апавядальніка прысутнічае і ў асноўным змесце паэмы. Ён дае ацэнку героям, падзеям, часам робіць трапныя заўвагі да апісаных ім фактаў лагернага жыцця. Ён уздымае пытанне безабароннасці чалавека перад дзяржаўным беззаконнем, спрабуе вызначыць яго прычыны, даследуе дыялектыку добра і зла.

Дух часу аўтару ўдаецца перадаць праз выкарыстанне турэмнай тэрміналогіі (“туфта”, “вурка”, “оперы”), моўных штампаў таго часу (“класавы вораг”, “бацька народаў”). Мастацкае мысленне паэта, яго светабачанне выяўляюцца ў традыцыйнай манеры пісьма, прадметнай дэталізацыі і рэчыўнай канкрэтыцы вобразаў.

Паэма С. Грахоўскага “Балючая памяць” стала вынікам напружанага творчага пошуку пісьменніка, які выліўся спачатку ў спавядальна-аўтабіяграфічны зборнік вершаў “І радасць, і боль” (1988), куды ўвайшла і названая паэма, пазней у дакументальна-мастацкую кнігу “Сповідзь” (1990).

У паэме аўтар засяроджвае ўвагу на асабістым лёсе, але твор, будучы глыбока асабістым, спавядальным, падкрэслівае вырачанаць і безабароннасць перад сістэмай любой творчай асобы. У творы дакладна перададзена атмасфера часу – злавеснага і трагічнага.

Лірычны герой спрабуе разабрацца, у чым віна тых, хто, як ён, быў асуджаны на пакуты і смерць. У першай (“Пара сапраўднай праўды”) і апошняй (“Спакойныя ночы”) частцы паэмы ён аналізуе, разважае над асабістым лёсам, лёсам сяброў па няшчасці, даказвае, што забыццё перажытага імі пагражае народу новай трагедыяй. Яшчэ адна частка паэмы “Уцякач” – гэта трагічнае апавяданне пра ўсяго толькі адзін эпізод з былога лагернага жыцця, але ў ім дакладна адлюстравана сутыкненне дзвюх непрымірмых сіл: чалавечнасці і бязлітаснасці. У паэме С. Грахоўскага сінтэзуюцца лірычныя, эпічныя і публіцыстычныя адзнакі.

Рэалізуючы свае мастацкія задумы, кожны з беларускіх аўтараў выяўляе сваю жыццёвую і мастацкую непасрэднасць і майстэрства, але блізкасць закранутых імі праблем дазваляе выявіць у іх творах асобныя заканамернасці.

Так, кожная з паэм пачынаецца з устаноўкі аўтараў на гранічную шчырасць і давер, якія адразу настройваюць на адпаведнае ўспрыманне гэтай своеасаблівай споведзі:

Не, сябры,
Больш маўчаць не магу –
Не дае супакою сумленне.
Цераз сум-супакой і тугу
Добрым людзям нясу прасвятленне⁵.

Вядучай тэмай у паэмах становіцца лёс асобы ў таталітарнай сістэме, больш таго, у яе самай жорсткай і бесчалавечнай форме – у працоўна-папраўчых лагерах, дзе праходзілі сваё “пэравыхаванне” мільёны “ворагаў народа”. Закранаецца пісьменнікамі тэма памяці, якая не дазваляе аўтарам пазбыцца трагізму перажытага і асабіста, і ўсім народам:

Толькі памяць нішто не зацягне:
Ні імгла, ні калючкі, ні іл!
Нам у памяці – вязні і цягла,
А яна – наш жэнь-шэнь, дзівасіл⁶.

Памяць пра той трагічны час патрэбна не толькі самім пісьменнікам, але і будучым пакаленням. Інакш трагедыя паўтोरшыцца зноў:

Перагартаўшы памяць зноўку,
Для шчасця ўнукаў і сыноў
Не змоўк раней я і не змоўкну,
Каб час той не вярнуўся зноў⁷.

У творах П. Пруднікава, С. Грахоўскага выяўляецца шэраг адметных матываў, якія дапамагаюць дакладна і праўдзіва перадаць атмасферу часу і эпохі.

Найперш, выяўляецца ў творах **матыў пакутнага шляху**, якім прайшоў кожны з аўтараў. Гэты шлях асэнсаваны імі як трагічны шлях усяго народа, над якім здзяйсняла свае бяздумныя эксперыменты сістэма.

Трагедыіны пафас твораў абумовіў яшчэ адзін матыв – **матыў смерці, бязмернай пакуты**. У паэмах згадваюцца выключныя па сіле ўздзеяння эпизоды гібелі людзей ад хвароб, холаду, непасільнай

⁵ Тамсама, с. 127.

⁶ П. Пруднікаў, *Кожны другі*: паэма-аповесць, (у:) П. Пруднікаў П., *Пароша*, Мінск 1996, с. 82.

⁷ С. Грахоўскі, *Балючая памяць*, (у:) С. Грахоўскі, *І радасць, і боль*: Вершы і паэма, Мінск 1988, с. 37.

працы, маральных пакут, няшчасных выпадкаў. Як на вайне, смерць становіцца звыклай, амаль будзённай з’явай, якую многія з жывых пачынаюць успрымаць як збаўленне ад яшчэ большых пакут.

Не ў меншай меры выяўляецца ў паэмах **матыў здзічэння чалавека, страты людскасці, спагады**. Сама сістэма, як даказваюць творы пісьменнікаў, трымалася на дэманстрацыі сілы і жорсткасці, бязлітаснасці. Гэта было ўведзена ў ранг закона, дапускала любыя адступленні ад агульначалавечай маралі. Асабліва гэта выяўлялі тыя, хто здзяйсняў пакаранне, нагляд над зняволеным людзям, а часам і такія ж нявольнікі, якіх маральна знявечыла сістэма.

Гучыць у паэмах **матыў віны** перад загінуўшымі, як спроба вызваліцца ад маральнай пакуты, што ім, нямногім, выпаў больш шчаслівы лёс. Творцы бяруць на сябе яшчэ большую віну, за тое, што дзесяцігоддзямі была замоўчана праўда.

Пісьменнікі маладзейшых пакаленняў таксама не адмаўляюцца выказаць сваё бачанне і ацэнку трагічных падзей мінулага. Яшчэ ў 1989 годзе з’явілася паэма С. Сокалава-Воюша “Пац”, дзе пісьменнік *звяртаецца да новай на той час тэмы – Курапаты*⁸. У адрозненне ад старэйшых аўтараў у паэме С. Сокалава-Воюша адсутнічае прывязанасць да асабістага, аўтабіяграфічнага. Больш таго, па сведчаннях навукоўцы, *тут кантамінауюцца ўмоўнасць і рэалістычнасць, сумяшчаюцца трызненне і ява, дакументалізм і домьсел*⁹, і таму можна згадзіцца з прапанаваным даследчыкам варыянтам жанравага вызначэння гэтай паэмы як “паэма-фантазмагорыя”. Паэма С. Сокалава-Воюша не ў меншай меры, чым творы старэйшых аўтараў, выяўляе **матыў безвыходнасці і трагічнай наканаванасці**.

*Адпаведны – трывожна-драматычны тон*¹⁰ – далучае да пералічанага шэрагу твораў і паэму С. Законнікава “Цівалі”, у аснове якой яшчэ адзін прыклад народнай трагедыі эпохі сталінізму. Вёска, што дала назву твору, стала яшчэ адным пакутным месцам, дзе закончылася жыццё ні ў чым непавінных людзей. Пісьменнік захоўвае ў сваёй паэме форму, больш блізкую паэмам А. Бачылы, С. Грахоўскага, з іх дакладна выяўленым ліра-эпічным пачаткам.

⁸ *Сучасны літаратурны працэс: тэндэнцыі і праблемы развіцця*: дапаможнік / І. М. Гоўзіч, Т. К. Грамадчанка, А. С. Гурская і інш.; пад агул. рэд. Т. К. Грамадчанкі, с. 33.

⁹ Тамсама.

¹⁰ Тамсама, с. 35.

Паэмы беларускіх аўтараў, безумоўна, не вырашаюць кардынальных пытанняў выключна складанай па сваёй сутнасці праблемы адносінаў асобы і сістэмы, але з’яўляюцца творамі глыбока гуманістычнымі, яны валодаюць магутнай сілай эмацыйнага ўздзеяння на чытача, дапамагаюць сфарміраваць магутнае па сваёй сіле непрыманне любога дыктату.

STRESZCZENIE

ARTYSTYCZNY OBRAZ REPRESJI W POEMATACH BIAŁORUSKICH POETÓW

W artykule omówiono poematy białoruskich twórców A. Baczuły, P. Prudnikowa, S. Hrachowskiego, poświęcone tragicznym wydarzeniom epoki stalinizmu. Opisano indywidualne cechy i gatunkową specyfikę utworów. Zwrócono uwagę na różnorodność motywów.

Słowa kluczowe: masowe represje, terror, poemat jako gatunek, los człowieka i narodu, motyw winy i skruchy, demaskowanie stalinizmu. dialektyka dobra i zła, cechy liryczne, epickie i publicystyczne.

SUMMARY

ARTISTIC IMAGE OF REPRESSION IN BELARUSIAN POEMS

Poems written by Belarusian poets A. Bachila, P. Prudnikov, S. Grakhovskiy are analyzed. The author of the article describes individual features and genre peculiarities in the works devoted to tragic events of the Stalin epoch, pays attention to the variety of thematic motifs.

Key words: massive repressions, terror, poem as genre, the fate of man and nation, fault and contrition, unmasking of Stalinism, good and evil, lyric and epic features.